

06 APR 2010

12 րկ
2 րկ

Լ Ե Ռ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

278

Ա.

Փ Ո Ր Ձ

ԿՈՎԿԵՍԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԳՆԵՐԻ

ՀԵՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԸՋԳԸԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ո Ի Ր Ո Ւ Ս Բ Ի

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

30
S-50

Շ Ո Ւ Շ Ի

Ստան Մ. Բարաջանեանի, Թամիրեան փողոց № 5.

1910

Լ Ե Ռ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

ՓՈՐՁ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԺԲՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐԻ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

39
S-50

65

ԼԵՌՆԱԿԱՆՔ

Ա.

Փ Ո Ր Ձ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԻԿՆԵՐԻ

ՀԱՄԵՄԱՏՆԵԿԱՆ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՐՈՒՄԻ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

24/9-57

Շ Ո Ւ Շ Ի

Տպարան Մ. Բարաջանեանի, Քամիլեան փողոց № 5.
1910

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ֆ Ա Ն

Մինչև այսօր հայ բանասէրները չեն զբաղել կովկասեան ժողովուրդների և հայոց ազգագրական նիւթերի բազմաառութեամբ: Ուստի անմշակ խնդիրներ են նոցա կուլտուրական յարաբերութեան չափը, բնաւորութիւնը, զբոյժը և հետեանքը: Միայն, կարծես պատահական կերպով, այդ մասին հատակոտոր նկատողութիւններ ունին այն ուսումնասիրութիւնները, որոնց բուն նիւթն է նկարագրել օսերի, չերքէզների, չեչենների, ինզուշների, դումրխների, շապուղների և միւս ցեղերի լեզուն, կրօնական, ընտանեկան և դատարանական սովորութիւնները: Այդպիսի հարեանցիօրէն նկատողութիւնները նոյնիսկ մատի վրայ կարելի է թելել: Հակասառուզէնը յիշում է մի գաղութի աւանդութիւն, որը, Հայաստանից դուրս գալով, վերաբնակել է օսերի մէջ: Փար. Տէր-Մովսիսեան համեմատել է հայկական և օսական աների կազմութիւնը: Մ. Մ. Ковалевский ճանաչել է Գօշի դատաստանագրքի վրացական փոխադրութեան և լեռնցոց սովորութեան իրաւունքի մէջ նմանութիւն: Դոքա են գլխաւորները և մի քանիսը ըստ կարգին¹⁾: Այդ ամբողջութիւնը բացատրւում է երկու պատճառով. առաջին տեղը բնում է այն, որ հայոց ազգագրական գրականութիւնը ազքատ էր երկար ժամանակ: Երկրորդ՝ կովկասի ժողովուրդներից մի քանիսը, ինչպէս օսերը, շապուղները և չեչենները, քննադատութեան առաջ հանդիսացան նահապետական կեանքի այն աստիճան ան-

1) Усларь П. К.—„Лакский“, „Афхазский“ языки; Вс. О. Миллеръ—„Осетинские Этюды“; Д-ръ Файфъ—„Путешествіе по Осетии“; Гакстаузенъ—„Закавказский край“; Փար. Տէր-Մովսիսեան—„Հայ գիւղական տունը“, Մ. Մ. Ковалевский—„Законъ и обычай на Кавказѣ“, „Родовой бытъ“ և այլն:

խառն պատկերով, որ չէր կարելի ենթադրել, որ այդ ցեղերը որևէ կուլտուրայից ազդած են հնագոյն դարերից ի վեր: Մակայն այսօր թէ մէկ և թէ միւս հանդամանքները փոխւած են. նախ՝ հայերի ազգագրութիւնը ազգատ չէ կարելի համարել, և երկրորդ՝ կովկասեան սարերի մէջ շատ այնպիսի խորշեր և բարձունքներ կան, ուր թէ կուլտուրաները և թէ ժողովուրդները փոխանակել են իրար, իրենց ազդեցութիւնը թողնելով երկրի և նրա ազգաբնակչութեան վրա. օր. նազրանի լեռնախորշը, Բակասնի հովիտը և Ուրուսբիւն¹⁾:

Հայոց և կովկասեան ժողովուրդների կուլտուրական յարաբերութիւնը շատ վաղ է սկսւած և տեւել է ամբողջ միջին և նոր դարերում: Այդ յարաբերութեան մասին տեղեկութիւնները չեն խմբւած և ստուգւած բանասէրներէ. յիշենք գլխաւորները. — Տարօնի քուրմերը արտուրեցին ու գաղթեցին դէպի Կովկ. սարերի բարձունքները, որպէսզի ազատութեամբ պաշտեն իրենց կրօնը (Ագաթ.): Լեռնական ժողովուրդների թագաւորը հայ արշակունիների ազգականն էր (Փաւս. և Տակիր.): Հայ թագաւորներից ամենաժողովրդականը պատկեց լեռնականների թագուհու հետ (Սորեն.): Հայաստանի ստալին քրիստոնէական խմբական նահատակները — Սուքիասեանք — լեռնական ալաններ էին (Յովհ. կաթ. և Յայսմ.): Ամարասի նահատակը իր միսիոններական ձեռնարկների գոհն եղաւ Վասնեան դաշտում Դ. դարում, իսկ Ն. և Է. դարերում նոյնպիսի գործիչ էին «Յունան Հոնաց Եպիսկոպոսապետ, որ ի Մաղթաց աշխարհէն էր» և «Իսրայէլ նշանագործ եպիսկոպոսն Մեծ-Կողմանց, որ զբազում աշխարհս խաղբաց և Հոնաց դարձոյց ի քրիստոնէութիւն (Կաղանկ.): Մխիթար Գօշի գատաստանագիրքը մեծ հեղինակութիւն ունէր Վրաստանում և ապա նաև Օսետիայում: Զ. դարից սկսած Բազրատունիները տիրում էին Վրաստանում և Օսետիայում: Դազաստանի աւերակներից մէկը ունի հայոց եկեղեցու մասեր — հիւս. պատի մէջ աւագան, սեղանի երկու կող-

մում խորհրդարաններ և սեղանի վարագոյր¹⁾: Մենք յիշեցինք գլխաւորները միայն, բայց այդքանից էլ երեւում է, որ հայ-լեռնոց կուլտուրական յարաբերութիւնը իւր պատմական մասով աւանդութեան մէջ է ամփոփւած, իսկ իւր ժամանակակից դրութեամբ անմշակ մի խնդիր է:

Նւ եթէ այսօր մենք յարուցանում ենք այդ յարաբերութեան խնդիրը, այդ էլ մի պատմութիւն ունի, որից հետո չէ պատահականութիւնը: Շատ տարիներ առաջ, կովկ. ժողովուրդների լեզւի և ազգագրութեան հետ ծանօթանալու կարիքով, հանդիպեցինք ճանապարհորդական նկարագրութիւնների մէջ այնպիսի տեքմիներ, որոնք նմանահնչիւն են հայերէն բառերին, և հաւաքում էինք օրինակներ: Սկզբում յաճախ, ի հարկէ, մնում էինք տարակուսած թէ առեղծւածային չէ արդեօք այն ապշեցուցիչ նոյնութիւնը, որ կրօնական, ընտանեկան և քրէական կեանքի մէջ գոյութիւն ունի թէ էլ բրուսից հիւսիս և թէ Արարատեան դաշտում: Բայց հետզհետէ մեր օրինակները այնպիսի որակ ու քանակ ստացան, որ նորա կորցրին իրենց անակնկալ ընդթը. մնում էր միայն ընդունել, որ ակնյայտի կերպով հայ կուլտուրան ազդել ու կերպարանափոխել է դարերի ընթացքում հիւսիսային զբացիներին:

Այսօր, ահա, հազորդելով մեր դիտողութիւնների մի մասը ընթերցողին, նախ պէտք է բացատրենք, որ մենք զժւարացանք հայ-կովկասեան յարաբերութիւնը բաժանել ընտանեկան, կրօնական, քրէական, հողային և դիւցազնական մասերի, որպէսզի ամբողջ պատկեր ստացւէր մեր աշխատութիւնից: Այդպէս բազմակողմանի լինելուն խանգարում էր թէ հայ ազգագրութեան դեռ մանուկ հասակը, թէ հայոց և վրաց միջին դարերի պատմութեան անմշակ դրութիւնը և թէ առհասարակ այն, որ հայ-կովկասեան կուլտուրական յարաբերութեան խնդիրը, ըստ էութեան, մեր, իբրև մի սոսկ անհատի, նիւ-

¹⁾ Հանդ. Ամս. 1895, ար. 107բ.: Сбор. Свѣд. о Кавказѣ „Исслѣд. объ Осетинахъ“ II. 1872, 336; Реслеръ Э.—Арх. изсл. въ Елис. губ. „Весь Кавказъ“ 1903 Тифл., ист. отд. 13—14.

¹⁾ Вс. Миллеръ—„Осет. Эт.“ т. III, гл. I—III; М. М. Ковалевскій—„Родовой бытъ“; Վ. վ. Բատամեան—Մխիթ. Գօշի գատաս. Հ. „յառաջարկութիւն, Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հ.“ Բ. 195, Մ. եպ. Բարխուդարեան—Աղանից երկիր և զրացիր 1893 թիֆ. 27:

թական և բարոյական ոյժից վեր զգացինք: Ուստի բա-
 ւականացանք մասնաւորով: Որովհետև Կովկասի լեռները
 մէջ ուրոյնացած բազմաթիւ ժողովուրդների մասին մի-
 անգամից դժւար էր ընդհանուր եզրակացութեան յանգել
 այդ պատճառով առանձին մեն մի ժողովուրդի և հայոց
 կուլտուրական արտայայտութիւնների հարկաւոր կէ-
 տերը առանձնացրինք ըստ աուրների կամ ցեղակցու-
 թեան և ապա իւրաքանչիւր կէտ ստորագրեցինք զու-
 գակշիռների մէջ համեմատական պատկերով: Մեր ընտ-
 բած նիւթերը սովորաբար հրատարակւած են, ըստ ծա-
 նօթութեան. և միայն քիչ անգամ օգտւել ենք նաև չը-
 հրատարակւած այնպիսի նիւթերից, որոնք վերաբերում
 են կամ մեր Արէշ գաւառին, կամ Արմաւիրի գաղութին,
 կամ Ղարաբաղի գիւղերին, ու որոնք զուգակշիռների
 մէջ առհասարակ երկրորդական պաշտօն ունին:

Ուրուարի գիւղը¹⁾ թուրքերից է բաղկացած և գտնուում
 է Էլբրուսի հիւսիս. փէշին, Բակսանի ափին, ծ. մ. 5200
 ոտն. բարձր: Դիրքը դժւարամատչելի է, լեռնաշաւիղները
 անդունդների շրթունքներով են ձգւած, տեսարանները
 զմայլելի են: Կովկասի վերջնական գրաւման ժամանակ
 գիւղացիները հակակրութիւն են ցուցել իշխանութեանը:
 Հետազօտութեան նպատակով այնտեղ եղել է, ի միջի
 այլոց, Մ. Մ. Ковалевский, որը իր ուսումնասիրութիւնը
 տպել է „Вѣстникъ Европы“ ամսագրի 1886 թ. № 1 և 2
 «У подошвы Эльборуса» վերնագրով: Մ. Մ. Ուրուարի է
 հասել գոյութիւն ունեցող ընդամէնը երկու ճանապար-
 հից նրանով, որը աւելի դժւարին է և վտանգաւոր: Այդ
 ուղին հանքային ջրերից դէպի գիւղը գնացող կարճ,
 բայց ձորաշրջաններով ու անդունդներով հարուստ գիծն
 է: Այդ պատճառով, բացի ազգագրական նիւթերից և
 հետազօտութիւնից, զբաղեցուցիչ է հեղինակի յօդւածը
 նաև իւր արկածական բնոյթով: Մեր զուգակշիռների
 համար նիւթը ընտրել ենք Մ. Մ. յիշեալ յօդւածից:

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

1) Գրւում է նաև Урусбиево, Урусбиевскій аулъ.

Լ Ե Ռ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

Ո Ւ Ր Ո Ւ Ս Ի

1. ԵՐԴՈՒՄՆ

Ա. Խաչ իգեցնի նկարեղ եւ կոխել:

«Թուրքերի մէջ ապացոյցի գլխաւոր հիմքը երդումն
 է համարւում, ինչպէս այդ նաև օսերի մէջ է: Ում վրա որ
 դրւած է ապացոյցանելու պարտաւորութիւնը, նա գնում է
 մատուռը կամ թուրքերի հնչիւնով ջուարը» («джуарь»):
 Բացի այս կրօնական եղանակից, «թուրքերին յայտնի է երդ-
 ման մի ուրիշ աւելի պարզ ձև. որպէսզի խուսափեն տեղա-
 փոխութեան և հեռաւոր «ջուարը» գնալու ծախքերից և վը-
 նասից, յաճախ նրանք բաւականանում են երդւելով հէնց
 դատաստանի տեղն էլ. բայց այդ դէպքումն էլ ակնյայտնի,
 թէպէտ և անգիտակցօրէն, արտայայտուած է յիշողութիւնը
 այնպիսի բոլորովին տարբեր կարգերի մասին, որոնց ժա-
 մանակ խաչը կոչւած էր խաղալու ամեն մի քրիստոնեայ
 ժողովրդի դատաստանի մէջ ընդունւած էական դերը: Թուր-
 քը հողի վրա շրջան է քաշում. շրջանի մէջ իւր գաւազանի
 սուր ծայրով երկու գիծ է քաշում խաչաձև. կանգնում է
 շրջանի մէջ աեղ՝ երկու գծի հանդիպման կէտում և երդու-
 մով խոստանում է դատաւորներին ասելու ճշմարտութիւնը:
 Նոյն իսկ այն անունը, որով թուրք լեռնցին կոչում է
 այդպիսի երդումը, ցոյց է տալիս նրա քրիստոնէական ծա-
 գումը.— թուրքը յիշում է այդ երդումը ոչ այլապէս, քան
 եթէ խաչով երդումն և անւանում է „качь“ (крестъ):»¹⁾

Թէպէտ հեղինակը չէ յիշում, որ качь հայոց խաչ
 բառն է, և փակագծի крестъ-ով բառի իմաստն է պար-
 զում, իսկ բառի ծագումը մնում է անյայտ, սակայն

1) Մ. Մ. Ковалевскій—„У подошвы Эльборуса“, Вѣст. Евр.
 1886 I 108—109.

Գօշ Մխիթարն յիշում է երգման այդ ձևն էլ և գործադրութեան պարագաներն էլ, իբրև հեթանոսական իմաստ և ծագումն ունեցող, ուրացութեան կարգում:

«ա) Յեկեղեցի մտանելով գլոյս շիջուցանել, բ) բերանով իջուր և իձէթ փչել, գ) խաչ իգետնի նկարել և կոխել, դ) զշան գձետող ունել, ե) ոսկր իձեռն առնուլ, զ) իգետնի երկուս ծիրս առնել և իմիոյ իմիւսն մտանել: Այդ ամենայն և այդպիսիք ուրացութեան օրինակ է, զոր չէ պարտ յանձն առնուլ քրիստոնէի թէև մահ հասանէ կամ տան բակուսն:»¹⁾

Երգման այդ ձևերի հնութիւնը և հեթանոսական ծագումը երևում է այն հանգամանքից, որ դեռ Բարսեղ Կեսարացին մաքառել է, գրելով, որ մոմ հանգցնելը միևնոյն է թէ «լինել ընդ խաչահանունս Քրիստոսի»: սակայն այդ և զբա նման արդելքները չեն կարողացել անհետացնել սովորութիւնը. զբրդ երգումը այսօր էլ կենդանի է եղիպիւսների մէջ, զբրդը փնացել է թիֆլիսում²⁾ զբրդ Ուրուսբիում, Արէշում և Ղարաբաղում, իսկ առաջին ձևը Ղարաբաղի Խնձորատան գիւղում այս ձևով. «Ես գնամ Մըթըղղունանց խաչին ճրագ կպցնեմ, դու եկ հանգցրու»:»³⁾ «Սաչ ի գետնի նկարել և կոխել» երգումը, բացի Ուրուսբիից, Արէշում և Ղարաբաղի գիւղերում կատարում է այսպէս. երբ մէկը ուզում է հաւատացնել, որ իւր ասածը ճշմարիտ է, խաչ է քաշում գաւաղանով գետնի վրայ և գաւաղանի ծայրը խփում է խաչի սըրտին. բացի այդ, շատ ընդունւած է ամեն խօսքի ժամանակ հաւատացնելու նպատակով և պատմել, և միաժամանակ մատով խաչ գծել գետնին, ցուցական բացականշութիւն անելով—«ը՛նը, կըտեսնես հիմա»:

Պարզ է այս բոլորից որ 1) խաչի երգումը հայկական-ժողովրդական է և 2) որ թուրքերը հայերից միայն կարող էին երգման այնպիսի ձևը և սնունը ընդ-

1) Բաստամեան Վ. Վ. «Մխիթարայ Գօշի գատաստանագիրք Հայոց» 1880, նախադր. 51, յառաջաբ. 163, 173: Հմմտ. Խ. Մամուէլեանի նկատողութիւնները—Հանդ. Ամս. 1908 IX, 270—274:

2) Բաստամ. ibid.

3) «Մարդ աղանի խաչ» է կոչում, որովհետև եկեղեցու մէջ ապաւինած ժողովրդին աղանի դարձրեց նա, որով և փրկեց նրանց թշնամուց: Ճրագ հանգցնողը առաջ բաղնիս էլ է գնում, յետոյ հարդրում և ժամաշապիկ հագնում ու հանգցնում: Այդ բոլորը տեղեկացանք ու հարդրեցինք Գարբիէլ վարժ. Ղուկիբեխայեանցի խօսքերով, որի համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

օրինակել: Աւելին ևս կայ. Կովկասի թիւրքերը երկբիս քրիստոնեաներին իրենց մի արտայայտութեան մէջ բաժանում են 70 ցեղի, ամենայն հաւանականութեամբ 70 աշակերտների լեզուների համաձայն, և այդ բաժանումը նրանք արտայայտում են կրկին հայերէն «խաչ»-ով—եթմիշ խաչ փարազ միլլաթ—խօսքերի մէջ: Կասկած չը կայ, որ Սելջուկեան թիւրքերը Ասիայի նախադռանը հայերից ուսան քրիստոնէական կեանքի մանրամասնութիւնները, և բնական է, որ հայերէն բառով էլ նորա արտայայտէին իրենց գիտութիւնը. ուստի փոխարէն Քրիստոս և քրիստոնեայ համաշխարհային անւան, որ դժարաբար է միւսիւրմանի համար, նրանք հայերէնից ծանօթ խաչը գործ ածեցին, իբր համեմատաբար աւելի տեղական և ուրեմն տանելի բառ. ի հարկէ՛ սա հաւանական մեկնութիւն է, բայց ստոյգը իրողութիւնն է այն պատմական և կուլտուրական ընդհարման և ազդման, որոնց հետեանքներից մէկը «խաչ փարազ»=քրիստոնեայ և երկրորդը խաչ իգետնի նկարել—«качь» (крестъ) երգումն է, որը հանդիպել է Ուրուսբիի թիւրքերի մէջ М. М. Ковалевский-ին:

Մտնում է պատասխանել մի հարցի ևս, որով սպառւած պէտք է համարել ուրուսբիեցոց խաչի երգման ծագման խնդիրը: Առհասարակ ազգագրական նիւթերի համեմատութիւնը ինքը դեռ ապացոյց չէ այն բանի, թէ երկու ժողովուրդները միևնոյն նիւթը մեկզմէկուց են փոխ առել և եթէ երևայ, որ որևէ չէզոք պայմանի շնորհիւ է միևնոյն ազգագրական նիւթը հանդէս եկել տարբեր ժողովուրդների մէջ, այն ժամանակ այդ ժողովուրդների կուլտուրական ազգման պէտք է վերագրել պատահական ընոյթ. այդպիսի չէզոք պայման են, օրինակ, վաճառականական յարաբերութիւնը և երկարամեայ պատերազմական արշաւանքները, որոնց հետեանքով էլ ազգւում են ժողովուրդները. իսկ ընդհակառակը՝ եթէ երևայ, որ ազգագրական նիւթերը մի ժողովուրդ միւսին է հաղորդել անձամբ և անմիջապէս, պատմական կեանքի տևողական մի շրջանում և մայր կուլտուրայի հայրենիքում, այն ժամանակ կուլտուրական փոխադարձ յարաբերութեան թէ նշանակութիւնը կը փոխուի և թէ

ժողովուրդների հոգեկան կեանքի պատկերը կը պարզւի: Արդ՝ ինչպէս գտնել թէ, արդե՞ք, խաչի երգումը հայը հաղորդել է ուրուբիւցոց նախնիքներին անձամբ և պատմական Հայաստանում, թէ՛ ընդհակառակն, երգումն ինքն է հարաւից հիւսիս տեղափոխել որևէ չէզոք պայմանի շնորհիւ: Բարեբաղդաբար այդ հարցը լուծուած է շատ դիւրութեամբ, շնորհիւ հետևեալ հանգամանքի:

Նախ և առաջ, a priori կարելի է ասել, որ սելջուկեան ցեղը, լինելով քաղաքակրթապէս միապաղաղ ժողովուրդ, քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնից պէտք է ազդէր ոչ թէ իւր այս կամ այն հատուածով, այլ ամբողջութեամբ, և ուրեմն չենք կարող տարբեր քաղաքակրթական նախապատրաստութիւն և տարբեր յարաբերութիւններ վերագրել այդ ցեղի մեն մի հատուածին, իւր արշաւական շարժումի դարտուր յառաջխաղացման ընթացքում: Երկրորդ՝ արդարև, խաչի երգումը ունին այսօր ոչ միայն Էլբրուսի թիւրքերը, այլ և Ղափանի և Գեօրխի թիւրքերը ևս. առհասարակ՝ Արաքսի միջին հոսանքի ոչ-պարսիկ, թաթարական ժողովուրդները գործ են ածում հետևեալ դարձեա՞ծը և երգման ձևը, երբ ուզում են իրենց ասածը հաւաստիացնել. նրկարում են մատով գետնի վրա երկու գիծ և ասում են — «Էրմանըն խաչի օլսըն»:

Պարզ է այդ հանգամանքից, որ զեռ ևս այն ժամանակ, երբ սելջուկեան ցեղը հարաւային Կովկասում ազրում էր, իբրև իր արշաւավայրի կայաններից մէկում, ազգւել է անձամբ՝ խաչի կուլտուրան և առհասարակ կուլտուրան Ասիայում տարածող հայ ժողովուրդից: Յետոյ նա բաժան-բաժան լինելով, նրա մի մասը մնացել է կուլտուրայի մայր հայրենիքում, իսկ միւս մասը գաղթել է դէպի Էլբրուս, տանելով իր հետ նաև կուլտուրական ազգման հետքերը: Այսպէս անա, աւելի հասկանալի և պայծառ պատկեր է ստանում կովկասեան ցեղերից մէկի և հայոց պատմական յարաբերութիւնը և, դրա հետևանքով, «խաչի երգումը» ստանում է մի արեաղնեան թելի նշանակութիւն, որոնելու համեմատատական կէտերը նոյն ժողովուրդների այլևայլ ազգագրական նիւթերի մէջ ևս:

Չի կարելի անուշադրութեան մասնել նաև այն՝ ինդրիս համար կարևոր հանգամանքը, որ հայոց պատմական անցեալում շատ բռնի կրօնափոխութիւններ են կատարւել քրիստոնէութիւնից դէպի մահմէդականութիւն. ուստի կարող է ընդունել նոյնիսկ, որ թէ՛ Ուրուբիւցոց և թէ՛ Արաքսի թիւրքերի մէջ՝ բռնութեամբ կրօնափոխ եղած մի հայկական ցեղից խառնուրդ կայ: Այդ հաւանական մի ենթադրութիւն է, որ իր կամ ամբողջ և կամ մասնաւոր իմաստով կարող է ճշմարիտ լինել: Սակայն դրանով, յիշեալ ժողովուրդների կուլտուրական յարաբերութեան այն բնոյթը և պատկերը, որ յիշեցինք վերևում, չի փոխւի և, ընդհակառակն, ևս առաւել կ'ստուգւի:

Բ. Կրօնաւորների տրդումը. — «Качъ» երգման հարաւից դէպի հիւսիս փոխանցելը պատահական և չէզոքացած իրողութիւն չէ, այլ ամբողջ դատաստանական պրօցեսսի և հասկացողութեան հետ միասին է նա անցել մի ժողովրդից միւսին: Այդ ակնյայտնի է դառնում, երբ մենք տեսնում ենք դատաւարական մանրամասնութիւնները, որոնք մասնում են սկզբունքների գաղտնիքը:

Հայոց Մայր-Մաշտոցը՝) ունի «Վասն երզմնահարի» մի կանոն, որը կարդում էին հին ժամանակ այն մարդու գլխին, ով կարդում էր կերել. քահանան²⁾ աղօթում էր — «Թողութիւն շնորհեա սմա, որ յանդգնեցաւ երզնուլ ընդդէմ ամենասուրբ հրամանի քո... Թող դյանցանս երզմնահարութեան սորա:» Այդ կանոնի ծագումը պարզ ինդիւր է. քրիստոնէական աշխարհը հետնոսութիւնից — անիմիզմի շրջանից ստացաւ երզման գաղափարը, և երզմնահար խօսքը, ըստ կազմութեան և իմաստի, այսանար, դիւահար խօսքերի հոմանիշ է: Սակայն քրիստոնէութիւնը նրան չըկարողացաւ ջնջել. իսպառ արգելեց երգել եկեղեցականներին միայն, իսկ աշխարհականներին «հարկ լուծանէ գորէնս» սկզբունքով

1) Էջ 45բ, ցանկի մէջ չէ նշանակւած:

2) Հայոց եկեղեցու ստորին պաշտօնեաներն էին երկուցնում և ոչ թէ քահանան. երբ «երզմնեցուցիչը» դատարանի պահանջը լրացնում էր, յետոյ կարդում կերած մարդը գալիս էր քահանայի մօտ և նրանից ընդունում թողութիւն իր յանցանքի համար:

թույլատրուեց: Նոյն արգելքը ունին նաև լեռնցիք. անա հայոց և լեռնականների արգելքների բառացի համեմատութիւնը¹⁾:

Գ Օ Շ

Семеновъ

Կրօնաւոր, քանոնայ և Կովկասի լեռնցի մանկէղական-մանողոն մի մտցին իդատաստան, զի մի հարկ լիցի ներք յանցանք են համարուած երգումը, ինչ պատճառով էլ որ նա լինի. ուստի և ազատ են երգուել ի վերայ աշխարհական քանոնայից: Այլ թէ հարկ լիցի դատաստանի, ազգականք նոցա լցցեն գտեղի նոցա և ընկալեալ լիցին ի դատաւորաց:

Կովկասի լեռնցի մանկէղականները յանցանք են համարուած երգումը, ինչ պատճառով էլ որ նա լինի. ուստի և ազատ են երգուել ի վերայ աշխարհական քանոնայից: Այլ թէ հարկ լիցի դատաստանի, ազգականք նոցա լցցեն գտեղի նոցա և ընկալեալ լիցին ի դատաւորաց:

Тусевъ տերմինի իմաստին համապատասխանում են երգմնաւոր, երգմնի, բայց սոքա տերմին չեն, այլ բաղկացեալ բառեր: Տուգանել բայը նշանակում է բըռնութեամբ ի հատուցումն հարկադրել մէկին. դատարանական այդ գաղափարը թէ ինչ սերտ առնչութիւն ունի երգման հետ՝ պարզ է. սկզբնական շրջաններում, ինչպէս կրտսնները հետեւեալ զուգակշռից, վկայութիւնը խոտելի միջոց էր ճշմարտութիւնը կամ տուգանքը որոշելու համար. պէտք է ուրեմն երգէին: Տուգանքին հայերէն լեզուի ձայնական յատկութեամբ, հոմանիշ է տուգանք և տուժիմ: Տուգանքի և տոյժի մասին Արքայի բազմիքը տուգանք խօսքի տակ գրում է—«Մերթ տուգանք կոչին անխտիր ամենայն վրասք, զորս և անուանեմք տոյժս. ուստի և երբեմն ի միասին ի գործ ածին իբրև դոնյանշան. ըստ այսմ օրինակի. տոյժք տուգանաց կամ տուգանս տուժից:» Իմաստի զարգացմամբ տուժել բայը այժմ ունի, դատարանից անկախ, ամեն հատուցման գաղափար, մինչդեռ տուգանքը անմիջապէս դատարանական տերմին է: Թէ այդ բոլորը և թէ լեռնականների դատարանական սովորութիւնը արգարանում են тусев և տուժ-ել արմատի նմանահնչիւն

1) Գօշի դատաստ. Ը. 45—59, 56, Семеновъ Н., „Очерки народныхъ обычаевъ кумыковъ“, Сборникъ Г. Терской Области 1892, кн. II, отд. II, 91.

ձևերով: Եթէ ընդունենք որ «տուգանք տուժից» ամենից մօտ է կանգնած ճշմարտութեան, քան տուգանիմ և տուժիմ բայերի արդի իմաստը, կրտսնները, որ արմատի միևնոյն այդ բաղադրեալ ձևը մատնանշում է թէ տուգանքը տուժից է հետևում. ինչպէս և եղել է միշտ և է նաև լեռնցոց մէջ, այսինքն тусев-ից էր հետևում տուգանքը և նրա չափը: Այն էլ կայ, որ Գ լծորդը յետագոյն է քան բոլոր հազագայինները. ինչպէս չու, լուանալ, առու, արուեստ առ չոգ, լոգ, առողանել, արգաւանդ ձևերը¹⁾. Նոյնպէս նաև տուժ-ել նախագոյն է քան տուգանել: Սովորական է նաև որ ժ, զ, ս և շ ձայները լեռնցոց յատուկ խեցրեկ արտաբերութեամբ փոխանակւած են մէկգմէկու, ինչպէս ներկայ դէպքում տուժ—տուս: Բնական է, որ երգման պրօցեսի մանրամասնութիւնները և տերմինները մոռացւելին քրիստոնէական հալածանքի տակ և դեռ ևս գոհ պիտի լինենք, որ լեռնցոց тусев և հայոց տոյժ իբրև հնութեան մնացորդներ մէկգմէկու իմաստ են տալիս և ժողովուրդների քաղաքակրթութեան խնդիրը պարզում:

Գ. Երդումը գերսպանցում է վկայից.—Երգման գործադրութիւնը նոյնպէս զուգակշռում է. ըստ Գօշի, երգել կարելի է նախ և առաջ երբ վկաներ չկան:

«Հատարակապէս յամենայն իրս դատաստանի, որոյ վկայ կայցէ, մի լիցի երգումն. իսկ որոյ վկայ ոչ կայցէ, հարկ է երգումն»: «Եւ որոյ վկայ ոչ կայցէ, երգմամբ միւսի կողման հասցի վճիռն²⁾: Ուրուօրիկոց մօտ. „Если свидетелей сдѣлки нѣтъ болѣе въ живыхъ, ихъ показаніе въ этомъ случаѣ замѣняется присягой отвѣтчика“³⁾.

Առանձին ուշադրութիւն է գրաւում վկաների դերը երկու երկիրներում ևս: Հայոց մէջ երգումը ծայրայեղ գործածութիւն ունէր, իսկ վկաների ցուցումը երկրորդական էր համարուում: Պատժական և արդելական օրէնքը միշտ ժխտում է այն ամենը, ինչ որ կեանքի մէջ գոյութիւն ունէր. ուստի երբ Գօշը թոյլ է տալիս երգել միայն այն ժամանակ, երբ վկաներ չկան, երբ կողմերը ուրիշ կերպ չեն հաշտուում, և երբ դատաւորն է պահան-

1) Հանդ. Ամս. 1907 IX 280, 1909 I. 24.

2) Դատաստանագիրք Հայոց նախ. Ը. 49—59, 53, 29.

3) Вѣст. Евр. 1886, I. 109.

ջում—այդ նշանակում է, որ նրա դարում երգում էին վիպ եղած ժամանակ էլ և այլապէս կատարող դատարանական պրոցեսը յարգի չէր. յարգի էր միայն երգումը, անա վերաբերութեամբ միևնոյն խնդրին, Ուրուսրի գիւղի սովորութիւնը նոյնն է. երկար համեմատութիւնից յետոյ Մ. Մ. Ковалевский գրում է.

Все это какъ нельзя убѣждаетъ въ томъ, что древнѣйшему процессу горцевъ, свидѣтельское показаніе, какъ самостоятельный видъ доказательсва, отличный отъ присяги родственниковъ, вовсе не было извѣстно¹⁾.

Գ. *Կնոյ տնի կողմը*.— Մ. Մ. Ковалевский իր դատախոսութիւններին և „Родовой бытъ“ աշխատութեան մէջ համեմատական քայլով ցուցել է, որ Մորգանից հաստատած «մայրական» կարգերը գեռ դոյութիւն ունին օտերի մէջ. Ուրուսրիեցիք յետ չեն մնում նրանցից. մինչդեռ օտերի մէջ քրիստոնէական կամ որևէ ուրիշ ազդեցութեամբ ջնջւած է օտերի սովորութիւնը պահանջելու, որ երգումը ուտի պատասխանատու անձի մօր տոճմը, ընդհակառակն ուրուսրիեցոց սովորութեամբ ստաջին տեղն է բռնում մօր ճիւղագրութիւնը.

„Кого изъ числа родственниковъ ставятъ татары на первомъ планѣ, кому поручаютъ они подкрѣпить свое показаніе присягой заинтересованной стороны—не родственникамъ по отцу и вообще не родственникамъ по мужской линіи—а дядѣ по матери и за нимъ племяннику въ женскомъ колѣнѣ, сыну сестры²⁾).

Հայոց դատաստանագիրքն էլ չի պահել այդ խրատութիւնը. բայց մեզ թւում է թէ հայերից օտար չէ եղած այն, ինչ որ Ուրուսրիեցոց մէջ այժմ սովորական է, և Գօշը պահել է յիշատակած խտրութեան մի հետքը. բոլոր երգելու իրաւունքից զուրկ մարդիկ—ծերունիներ, հիւանդներ, մաքաւորներ, ապաշխարողներ և նոյն իրաւունքից զուրկ կանայք—պառաններ, հիւանդներ, ապաշխարողներ—իրենց փոխարէն, հարկը պահանջած դէպքում, պարտաւոր են երգող ցոյց տալ, միայն մի պայմանով. այդպիսի մարդիկ պէտք է ցոյց տան կամ իրենց հօրը, կամ եղբորը և կամ իրենց որդոց, իսկ կա-

¹⁾ Вѣстникъ Евр. 1886 I. 108.

²⁾ Ibid., 108.

նայք չեն կարող ցոյց տալ իրենց մարդուն, որդուն, աղջկանը, փեսային, սկեսրայրին և առհասարակ իր մարդու տոճմից մէկին. այլ այդպիսի կանանց փոխարէն կարող են երգել «մայր և քոյր կամ եղբայր, կամ այլ սիրելի կամ մերձաւորը, նոքա երգելիցեն և զմիմեանց բեռն բարձցեն»։ Տարբեր շարժով այս խտրութիւնը կրկին մայրական կարգն է ակնարկում։ Պէտք է յիշենք, որ Արէշում զողի հօրը երգեցնել անկանոն չէ. բայց մօր եղբորը—խտրութիւն է, իսկ մօրը հօրը—համարենս յանցանք։

2. ԿԱԹՆԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

Գօշ, աննելով Թաղէոս առաքեալին վերագրած կանոններից 31-րդ յօդ., գրում է.

«Հարցումն. որ միոյ մօր կաթամբ մեկ իցին օտարը իմիմեանց, յորժամ իշափ հասանեն արժան է ամուսնանալ։ Պատասխանի. Չէ պարտ արժան. քանզի ծնողն և սանտուն ընդ մի համար են»։¹⁾

Այստեղ խօսքը մի զոյգի մասին է, տղայի և աղջկայ. մինչդեռ Արէշում և առհասարակ մեր գաւառներում ոչ միայն մի զոյգը, այլ կնքահայրերը մէկզմէկու ոչ աղջիկ են տալիս և ոչ էլ առնում են. կնքահայրերը մեր նախնեաց դայեակներին ու սանտուների յետին մնացորդն են. Արէշում կնքահայրութիւնը կոչւում է որդեգիր բառով—օրդագիրութիւն։ Նոյնը նաև լեռնցոց մէջ է, որոնք աւելի հին իմաստ և նշանակութիւն են տալիս սանտուին և շատ կէտերով համեմատուում են մեր նախնեաց հետ.

„Молочное родство, порождаемое фактомъ вскармливанія ребенка грудью, также соблюдается татарами весьма строго. Между родомъ кормилицы и родомъ вскормленнаго ею не можетъ быть брака“²⁾. Ուրուսրիեցին ասում է. „Молоко такъ далеко идетъ, какъ кровь“.

Մեր ժողովուրդը այդ չունի, բայց մօտաւորապէս նոյն իմաստը բովանդակում է հայկական առածը—«Կաթի հետ մտածը հոգու հետ դուրս կրգայ»³⁾ որի մէջ կաթի ազդեցութեան մասին է խօսքը։

¹⁾ Գատաստանագիրք Ա. 193.

²⁾ Вѣстн. Евр. 1886 II. 568 և IX. 34.

³⁾ Էմին. ազգ. ժող. Հատ. Ա. 109: «Թիֆլիզից. մտաւոր կեանքը» Գ. Տէր-Աղէք. 1885, Թիֆլ. 120.

կաթնեղբայրութեան վերաբերեալ օրէնսդրութիւնը, որի համեմատութիւնը տեսնաք արդէն, խորին հնուութիւնից է ծագում. բայց մենք կանգ չենք առնիլ այստեղ այդ խնդրի վրա, ուրիշ պատե՛հ առիթ ունենալով դրա համար. կըլիշենք միայն երկու ժողովուրդների անգիր վիպասանութեան գրի առած հատուածները բառացի համեմատութիւնը՝ վերաբերեալ կաթնեղբայրութեան: Մայրական շրջանից յետոյ, հայրական շրջանի սկզբում ստեղծեց հրէշային կամ ճիւղաղային մօր առասպելական պատկերը¹⁾, այնուհետեւ երկար ժամանակ գոյութիւն ունէին որդեգրութեան այնպիսի ձևեր, որոնք մօր ստինքի շնորհիւ էին սրբազործուում. վրէժխնդրութիւնից փրկւել կարելի էր նոյնպէս ստինքի շնորհիւ: Հետեւեալ համեմատութեան մէջ, հրէշային պառանքներից փրկւելու համար, նրա կաթով որդեգրուում են հայ և լեռնցի հերոսները, կաթնեղբայր են դառնում պառանքների հրէշային աղջիկներին և, մայրատիրական ամենասկզբնական կարգերի համաձայն, առնում են իրենց կաթնքրոջ.

Դաւիթ և Մհեր²⁾

Шауай¹⁾

Գնաց տեսաւ մէկ տեղաց
մուխ ըմ կ'եղին: Գնաց էն
Յէրի տակ էր. գնաց էն
Յէրի տակ:
Տեսաւ՝ մէկ պատու նստի,
խաց կը թխի.
Ծծեր թալիր վար թեքերուն,
Ծծեր ինչիս շան լակոտ յի-
րար կառնուն:
Մհեր վախացաւ, ասաց.
Թը գեղատիկ թլլեմ, էնու
ծծեր բռնեմ,
Տ'եղնի կեօլ, բնկնի մըջ իմ
սրտին.
Թ'աչքեարայ անեմ, վախե-
նամ էնի ձի յաղթի:

Глазамъ Алаугана пред-
вилась громадной величины
женщина „Эмегена“ съ отки-
нутыми назадъ чрезъ плечо
персями: она зачинала трещины
земли, при помощи иглы, которая
была величиной съ хорошее брев-
но, а нитка—какъ арканъ. При
видѣ такой громадины, Алауганъ
совершенно оробѣлъ и не зналъ,
на что рѣшиться. „Если пустить-
ся бѣжать, рассуждалъ онъ, то
Эмегена догонитъ и, навѣрно,
съѣстъ; а не бѣжать и подойти къ
ней—страшно“. Думаль, думаль
и, наконецъ, рѣшился онъ поти-

1) Липпертъ, Исторія Семьи 1897 СПБ, 57...

2) Մ. Արեղեան, Շուշի 1889, 55—6.

3) С. Урусбиевъ—„Сказанія о нартскихъ богатыряхъ“, Сбор. матер. для опис. мѣст. и плем. Кавказа, вып. I. отд. II. 8—9 1881, Тифлисъ.

Քամկի տեխէն գեղատիկ
թլլեց,
Պառու ծծեր բռնեց, բա-
մեց.
Արուն, արնճիւր էկաւ տիւս
ծծերաց:
Պառու ասաց.—Ա՛խ, ես յի-
մացիր էր՝ Դաւիթ սպանիր
են, էս Դաւիթի զարմի տար-
բերն ի ձի խասաւ:—Ա-
սաց.—Իմ ծծեր թլուղ տուր,
մէկ աղջիկ ունիմ, անուն
Գոհար խաթուն, եօթ տարի
էլաւ՝ Հալբայ թագաւոր
թրի վրայ ի՛ չեմ ի տայ է-
նոր. թնուղ տուր, իմ աղ-
ջիկ ասամ քե: Մհեր թուղ
եսաւ:

хоньку подойти къ ней сзади и
тотчасъ взять ея перси себѣ въ
ротъ и такимъ образомъ сразу
стать ея молочнымъ сыномъ.
Такъ онъ и сдѣлалъ. Эмегена бы-
стро обернула голову назадъ и,
увидѣвъ Алаугана, проговорила:
„Ахъ, какъ жаль, что ты такъ
скоро сдѣлался моимъ ребенкомъ;
а то былъ бы для меня сладкимъ
кусочкомъ“... Алауганъ расска-
залъ ей, что онъ до старости
остался холостымъ, а теперь
ѣдетъ отыскивать себѣ невѣсту.
— „Ахъ, какъ это кстати! я тоже
вышла изъ дому какъ разъ для
того, чтобы найти жениха для
своей единственной прекрасной
дочери, вотъ, право, какое сча-
стливое совпаденіе! Пойдемъ къ
ней: увидѣвъ ее, ты, конечно,
полюбишь ее!“

Այս համեմատութիւնից երևում է, որ մայրական շրջանի կարգերի համաձայն, և հակառակ Միթիթարի կանոնի և Ուրուսրիեցոց սովորութեան, կաթնեղբայրութիւնը ամենահին ժամանակները ուրիշ նպատակ և նշանակութիւն եւ ունեցել է.—Մհեր և Ալաուգան առնում են իրենց կաթնքրոջ, որդեգրւելով կաթնեղբայրութեան կարգով: Իսկ թէ՞ ինչու թշնամի էին հերոսները պառանքերին, և առհասարակ թէ ինչ միտք ունին վէպերը այդ կէտում—այդ հարցերը մենք թողնում ենք:

3. ՀԱՐՍԱՆԻՔ

«Ա. Բարձ փոխեց».—Մի ուրիշ զուգահիւսութիւն կրկին մեզ փոխադրում է ամուսնական խնդրի զարգացման այն շրջանը, երբ հայրական կարգերի ոյժով աղջիկը պէտք է բռնի կերպով¹⁾ բաժանւէր իր մօր

1) «Զիարդ ոչ գիտես, եթէ զոր ոչն է ծնեալ, ոչ է ժառանգ, և զոր ոչն է գնեալ, կամ աւարեալ, ոչ է ծառայ», Գր. Մագիս. Թղթերը, Աղէքս. 1910, 232.

տոհմից, որպէսզի փեսայի սեպհականութիւնը դառնար. երբ ամուսնութեան զարգացման պերիպեախաներից մէկը աղջիկ փախցնելու սովորութիւնն էր: Բայց հարց էր թէ ուր տանել աղջկան. փեսայի տունը չէր կարելի տանել, քանի որ, որոշ գաղափարի ազդամբ, փեսայի տոհմը համարում էր նորահարսին տոհմական և համայնական սեպհականութիւն և փեսան, ըստ հերթի, ամենից վերջն էր ստանում իր կնոջ հետ յարաբերութիւն սկսելու իրաւունք: Աղջկայ մօր տունը ինքնըստինքեան չէր կարելի, որովհետև, հայրական կարգերի ոյժով, փեսան, իբրև գողացած աղջկայ սեպհականատէրը, ստիպւած չէր իր գործնալի տանը ապրել՝ իբրև հիւր և ծառայել՝ իբրև ստորադրեալ¹⁾: Իհարկէ՞ քաղաքակրթական ընթացքը ուղիղ գծով չէ միշտ շարժւել և հին սովորութիւնների հետքերը մինչև այսօր էլ նկատելի են ժողովրդական կեանքում. սակայն միանգամ արդէն հասունացած գաղափարն էլ չէր կանգ առնում և ստեղծում էր տրադիցիայից և հնից պաշտպանելու պատնէշներ: Որպէսզի փեսան, աղջիկ փախցնելով, կարողանար իւր անխառն և անբիծ ժառանգը յարուցանել նախնեաց պաշտամունքի համար և ազատ մնար նրա ընտանեկան ինտիմ կեանքը և՛ տոհմի, և՛ քրմի, և՛ նահապետի ու կալւածատիրոջ առաջին գիշերայ իրաւունքից (jus primae noctis²⁾), փեսան իր հարսի հետ առաջին ամուսնական օրից սկսած փոխադրւում էր մի երրորդ, օտար, միջնորդ տարրի տունը և այնտեղ էր ապրում մի քանի ամիս շարունակ: Որուարիկցիք ունին այդ սովորութեան վերջին մասը.

„Первое время послѣ свадьбы мужъ можетъ жить съ молодою не иначе, какъ въ чужомъ домѣ, домѣ пріятеля, который отнынѣ становится для него лицомъ столь же близкимъ, какъ и аталыкъ, или воспитатель, и получаетъ названіе „балушь“³⁾).

Այնու ամենայնիւ տոհմի իրաւունքը աղջկայ վրա

¹⁾ Սկզբում նահապետական տան մէջ այդ կարգը ընդունելի էր իբրև միջոց կին անելու կամ գնելու. օր. Յակովբ նահապետի 14 տարւայ կեանքը Սառանում կիայի և Ռաբէլի համար:

²⁾ Ю. Липпертъ—„Исторія Семьи“, СПб. 1897, 140—141.

³⁾ М. М. Ковалевскій „У подошвы Эльборуса“ 1886, II, 565—566.

չըկորաւ իսպառ. Ուրուարիում հարսի և տղայի ծանօթ երիտասարդները խանգարում են նորապսակներին. նրանք հաւաքւում են «բալուշի» տան կտուրը, և ծխնելոյզից քար, սպանւած թռչուն, ընտանի կենդանիներ, իրենց գտակները և շատ այդպիսի իրեր են ձգում ներս, հրացան են պարպում, աղմուկ ու անկարգութիւններ են անում: Սորա բոլորը հնապատմական հետքեր են երբեմնական սովորութեան, առաջին գիշերի իրաւունքի, որը ուժեղ գործադրութիւն ունէր հնում, և որից ազատւելու համար պէտք եղաւ „балушь“-ի սովորութիւնը ստեղծել. բալուշ նշանակում է բարձ: Փեսան և հարսը իրենց ամուսնական բարձերը փոխարինում էին մի երրորդ մարդու, միջնորդի բարձով:

Հայերը չունին ոչ ինքը բալուշի սովորութիւնը և ոչ էլ նրա հետքն անգամ պահւած է արարողութիւնների մէջ. մինչդեռ թէ առաջին գիշերի իրաւունքի, և թէ առհասարակ ամուսնական հին ձևերի հետքերը խիստ գունատը գծերով կարելի է նկատել զեղջուկ հարսանիքների ժամանակ¹⁾: Միայն բալուշի հետքերի իսպառ ջնջւիլը, երևի, որևէ գօրեղ պատճառ է ունեցել. որովհետև ամբողջ ամուսնական սովորութիւնից միայն բալուշի բացակայութիւնը թէպէտ անհնարին չէ մտածել, բայց անհաւանական չէ մտածել նաև, որ նա գոյութիւն է ունեցել որոշ և ցայժմ իսկ իւր հետքերով յայտնի պատճառների հետևանքով: Եւ արդարև, բալուշից հայերը պահել են մի սասցւած, որը անմիտ մեկնութիւն է ստացել այժմ և որը միայն Տայլորի եզանակով²⁾ պէտք է մեկնել, իբրև բուզիմեն. «Բարձը թող փոխի, երեխայ կունենայ»: Իմաստի զարգացմամբ այս զարձաձը գործ է ածւում ամեն ամուլ կնոջ համար և հեղնութիւն կայ նրա գործածութեան մէջ՝ անհաւատարմութեան վերաբերեալ:

Բ. Քաջըրկներ.— Ուրուարիկցոց հարսանեկան արողութեան մէջ պահւած է, նման качь—խաչ տերմինի, մի հայերէն բառ. փեսայի հետ արշաւախումբ կազմող

²⁾ Հմմտ. նիւթեր են Շահապիվանի ժողովի կանոնները, Ազգ. Հանդէսի մէջ հասանեաց նկարագիրները և Գօշի դատաստանագրքի համապատասխանող յօդածները (տես ստորև):

³⁾ Тайлоръ-Первобыт. культура, 1872 СПб. I 234...

և հերոսին մասնակցող երիտասարդները Ուրուսբիում կոչւում են հայերէն բառով և արտաբերութեամբ «քաջընկեր»:

„Въ свою очередь, поѣзжане, или „киедженгеры“, посылаемые женихомъ за невѣстой, приготавлиются къ поѣздкѣ точно къ бою.»¹⁾

«Քաջընկեր» տերմինն չունին հայերը. մական, ազգայ բառերն էլ օտար են և յայտնի չէ թէ հին հայերը ինչ տերմին են ունեցել: Այդ առիթով աւելորդ չէ նկատել, որ բոլոր ազգերը, որոնց հարսանեկան արարողութիւնները հետաքրքիր են նիւթիս համար, համապատասխանող տերմինի փոխարէն նկարագրական բառեր են գործածել: Շահապիւմանի ժողովի կանոնների մէջ աղջիկ փախցնող փեսան կոչւում է սուտ փեսայ, նրա ընկերները—օգնականք, իսկ արշաւանքը—հրոս: Կանոնը և նրան կցւած մի խրատը գտնւում են Գօշի դատաստանագրքի մէջ—Ա. ԴԶ. 199—200.

«Սև որք հրոս երթեալ իցեն և օգնականք սուտ փեսային, առ այրն հարիւր դրամ տուգան տացեն և գերոսին դրամն զկէան յեկեղեցին տացեն և զկէան կարօտելոց»:

Յրանախական հարսանեկան աւագակախմբի (շայկա) անդամները, որոնք նոյնպիսի տուգանքների ենթարկւելիցին օրէնքով, կոչւում էին «օգնականներ», «բաժակակիցներ» և «զինւորներ»: Մերը-սլաւոնները կոչւում էին „господинь“²⁾. Այս բոլոր դէպքերում միեւնոյն իրի տարբեր անուններն են, յատուկ տերմինից զուրկ, նկարագրական բառերով հանդիսանում: Հին Կտակարանն էլ մի նկարագրութիւն ունի փեսայի օգնականների վերաբերեալ, որտեղ անա քաջ նիզակակից են կոչւած շքախմբի անդամները: «Երգ Երգոցի» մէջ թարգմանիչները, հանդիպելով Սողոմոնի զահոյքի նկարագրին, գրում են նախ հարսի և ապա փեսայի շքախմբի մասին.

Մի է ազանի իմ, կատարեալ իմ, մի մօր իւրոյ ընտրեալ ծնողի իւրոյ, վաթսուն են թագուհիք և ութսուն հարձք և օրիորդք, որոց ոչ գոյ թիւ: Անա գահոյց Սողոմոնի վաթսուն սպառազէնք շուրջ գնովաւ իքաջայն իսրայէլի ամենեքեան սուսերաւորք հմուտք պատերազմի... և իէք հայեցարուք դստերք Միտնի յարքայ Սողոմոն իսրայէն որով պակեաց գնա մայր իր յաւուր փեսայութեան իրոյ»³⁾

1) Вѣст. Евр. II. 1886, 566. „У подошвы Эльборуса“ М. М. К.

2) Липпертъ Ю. Исторія Семьи 1897 СПб. 124.

3) Երգ Երգոց Զ. 7—10.

Թէ ինչպէս և ինչու Ուրուսբիում պէտք է հանդէս գան հայկական սովորութիւններն և խօսակցական բառերը—մենք վերջում կը պարզենք. նկատենք այստեղ միայն այսքանը, որ մեր առաջ հանդիսանում է շատ ընական մի երևոյթ. կուլտուրական ազգերը ազդում են յետամնաց ժողովուրդների վրա, և իրենք առաջ են գընում ու դարերի ընթացքում նոյնիսկ մոռանում են իրենց հին կեանքը, միշտ նորոգելով. մինչդեռ ազդող ժողովուրդները, շնորհիւ իրենց պահպանողական հաստատ անշարժութեան, պահում են հնութեան մուրացածոյ քաղաքակրթական փշուրները, նոյնիսկ անհասկանալի բովանդակութեամբ և մակղիւր դարձած տերմիններով:

4. ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՍԵՊՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. Հողի ակնկոնմիտելիտարիւն. — Համայնական սկզբունքներից էր բղխում հողի անձեռնմխելիութիւնը Ուրուսբիում ընտանեկան համայնքի գլուխը շատ կէտերով նմանում է հռոմէական pater familias-ին. բայց շատ կէտերով էլ տարբերում է նրանից. օրինակ նա իր բաւուքը չունի ընտանիքից անդամ հրաժարեցնել և ընտանիքի կայքը և եկամուտը ծախել ու փոխառութիւն անել: Այդ երկու հարցերը վճուում են ընտանեկան խորհրդի բոլոր անդամների համաձայնութեամբ, իսկ եթէ գէթ մի բողոքող գտնւեց, համաձայնութիւնը կը քանդուի: Ընտանեկան խորհրդի օրինական համաձայնութեամբ վաճառւած համայնական կայքը գնողի յաւիտենական սեպհականութիւնը կազմել չի կարող. որովհետեւ ընտանիքից մէկ անդամ, երբ որ կամենայ, իրաւունք ունի, վճարւած գինը վերագարձնելով գնողին, կայքը նրա իրաւունքից հանել և վերստին իր ընտանիքի կամ համայնքի սեպհականութիւն դարձնել: Ամբողջ սուղների մէջ նոյնպիսի կարգով անա պահպանւում է համայնական հողի անկորուստ մնալու սկզբունքը: Անա այդ մասին հայոց կանոնագրքի յօդւածները, նրանց մէջ նկատելի է մի արամազրութիւն վերոյիշեալ սկզբունքը խախտելու կամ մեղմացնելու.

«Եթէ վասն աղքատութեան իկարուածոյ վաճառէ, եղիցին փրկանք յազգատոճմէ իւրմէ մինչև յեւթն ամ ըստ օրինացն (Բ. Օրինաց ՓԵ. 2), իսկ եթէ ոչ կարիցէ փրկել յեւթն ամն անտի յառաջ, հաստատիցի վաճառն»:

Քաղաքում պարսպաւոր տունը վաճառելուց յետոյ «փրկման» ժամանակը մի տարի էր. ջրաղացինը նոյնպէս: Միամեայ փրկանքով վաճառները կատարուում էին «յաղագս աղքատութեան». ուստի նոյնիսկ համարուում էր «վասն ողորմութեան դարձուցանելի»):»

Բ. *Տօկոս, հողի արդիւնքի կեսը*.—Ուրուարիում Հողի արդիւնքի կէսը պարտատիրոջն է մինչև այն ժամանակ, երբ պարտքը չէ շիջուցւած: Պայմանի սրբութեան համար, տալիս են անձնական երաշխաւորութիւն և կայքի վարձ (поручительство, залогъ съ характеромъ имущественнаго найма), ուստի պարտատէրը տօկոս չի ստանում, այլ օգտուում է կայքի եկամտից մինչև պարտքի հատուցումը¹⁾: Նոյն է նաև Բուլանդցոց մէջ:

Գիւղացին կ'ստանայ մի որոշ գումար և սերմացու ցորենի դրամատէրից. իր անասնոց հետ միասին կատարած 4—5 ամսայ դառն քերտն աշխատութիւնից յետոյ, կարցի ժամանակ, դրամատէրը սերմը մէջ տեղից կը վերցնէ, ապա մնացածը կէս առ կէս կը բաժնուի պարտատիրոջ և պարտպանի վրա. իսկ դրամագլուխը կը մնայ դարձեալ պարտք³⁾:

Գ. *Տօկոս, կենդանիների ւաճման կեսը*.—Անասունի պարտքը Ուրուարիում տարբեր վարձատրութեան չափ ունէր. փողի գործածութեան օրով մի կովը գնահատուում էր 10 ր., իսկ հորթը հաւասար էր կովի մի եօթներորդ մասի (1 ր. 42 կ.): Մի կովը առաջին տարում պարտատիրոջ համար բերում էր հորթի գինը և կովի պանիրն ու կաթը. երկրորդ տարին դրա վրա աւելանում էր նաև առաջին հորթի, իբրև մի տարեկան կովի, հորթի գինը, իսկ բուն պարտքը, մայր կովը, մնում էր դեռ պարտք: Այդպիսի տօկոսի մասին Գօշը չէ յիշում, բացի մի առիթից, որից երևում է թէ հայոց մէջ կենդանիների տօկոսը աւելի բարեխիղճ հողի վրա էր դրւած քան Ուրուարիում այն ժամանակ,

1) Դատաստանագիրք Բ. ԾԲ, ԾԳ, ԾԴ, ձէ ևն էջ 363—6, 416.
2) Вѣстн. Европы 1886 II 560—561, IX, 41.
3) Ազգ. Հանդէս, «Բուլանդի» 1899, Ե. 51.

երբ ժողովւած են մեզ հիւժք ծառայող ժողովրդագրական նիւթերը.

Ընդհանրապէս կնոջ օժիտը և կայքը անձեռնմխելի էր թէ՛ կովկասի լեռնցոց և թէ՛ հայերի մէջ: Հարսը երբ մեռնում էր, նրա օժիտը և երեսաց տեսոյ գումարները որոշ նշանակութիւն են ստանում. անժառանգ հարսի մահից յետոյ, նրա հօր տնից փեսայի տունը բերւած «կենդանիք կամ անաճ և անմահ համարեսցին, և կամ թէ աճեալ իցէ և ոչ պակասեալ՝ զգլուխն առցէ ծնողն հարսին և զկէս աճին, և կէս աճին առնն լիցի»): Ուրեմն կնոջ կայքը մարդու ձեռքին մի ցպահանջ գումար էր համարուում. կենդանիների աճման կէսը, ի վարձատրութիւն, ստանում էր մարդը, իսկ բուն կայքը և մայր անասունը և անասունների աճման կէսը վերագարձնում էին կնոջ ծնողներին: Ուրուարիեցոց հողային սերմատու պարտքի կանոնն է այդ. երկու դէպքում էլ արդիւնքի կէսը տօկոսի բնոյթ էր կրում, և պատկանում էր նրան, որին պատկանում էր նաև բուն դրամագլուխը կամ կայքը: Տարբեր է սակայն աճման կէսի տօկոսը Ուրուարիի կովի պարտքից, որի հետքը և նմանը մեզ չը յաջողեց գտնել հայոց մէջ: Դրա փոխարէն, հաստատ կարող ենք ասել, որ այդ բոլոր տեսակ պարտքերի հիւժքում միատեսակ զաղափարի սաղմն է թագնւած: Թէ՛ հայր և թէ՛ ուրուարիեցին իրենց ամեն տեսակ պարտքերն ու տօկոսները միատեսակ իրաւական ծագումից են ստեղծել, միատեսակ արտայայտութիւններով: Նախ՝ ուրուարիեցին թէ՛ օժիտը և կալըժը, որ ստանում է աղջիկը իւր թիւրք հօրից, և թէ՛ պայմանադրութեամբ հողից օգտւելու համար եղած զիջումը կամ ընծայարբութիւնը—երկուսն էլ միեւնոյն տերմինով է ստոււ: Ուրուարիում бирене նշանակում է օժիտ (приданое), իսկ бирю կամ берю նշանակում է պայմանադրութեամբ որևէ ընծայարբութիւն, իբրև պարտքի տօկոս:

Բուլանդցցին կոչում է մերի կամ մերիբայութիւն (կապալով և շահով հող մշակել) տօկոսն ու տօկոսային գործածութիւնը: Թէ՛ берю և թէ՛ մերի տերմինները

Handwritten notes: ԿՅԲ ԻԶ, 24146

1) Դատաստանագիրք Ա. 291, ձԻԱ, է. 102.

ծագում են արար. մահը, կամ մէհր արմատից, որ միջին դարերում հայոց մէջ նշանակում էր զին անձին, կաթնազին, կնոջ ստացած ընծան, ինչպէս այդ երևում է հայոց դատաստանագրքի յօդւածից Ա. ՃԻԱ. 289.

«Այլապէս լինի առ մահմէտականսն զուզումն ամուսնութեան. զի հատանեն նախ զին անձին կնոջն, որ կոչի մահր... Եւ իտիբել առն ամուսնութեամբ անձին կնոջն՝ յայնմհետէ մահրն անդառնալի կնոջն մնայ:»

Հայոց տերմինները—տուայր և պոտյոգ—այժմ գործածական չեն. գաւառներում յայտնի են նաղդ, բաշլըղ, երեսացտես¹⁾, խալաթ բառերը, որոնք նոր և օտարամուտ են. այդպէս է նաև Արէշի և Ղարաբաղի «բարգան» կապելը. նշանակում է աղջկայ ստացած ընծաներից մէկը: Իսկ Արարատեան դաշտում «բահրա» կոչւում է հողի կապալագինը կամ փողով կամ արդիւնքով:

5. Հ Ո Գ Ե Հ Ա Յ

Հոգեհացի սովորութիւնը, նախնեաց պաշտամունքի հնաւանդ մնացորդը լինելով, չափազանցութեան է հասած լեռնցոց մէջ: Ամեն մի մեռելհաց 400—2000 բուրլի էր նստում և ամեն մի ննջեցեալի համար երեք պարտաւորեցուցիչ հացկերոյթ էր լինում, ամեն մէկը 10—17 եզ և 95—168 ոչխար մսացուներով, այլև համապատասխան քանակութեամբ օզի ու գարեջուր էր ծախսւում: Առանձին շուք էր ստանում հնում տարելիցի հացը, որ կատարւում էր ամբողջ հասարակութեան, այն է մի քանի առելների մասնակցութեամբ բոլոր մեռեալների համար մարտի կէսերին. տեւում էր մի քանի օր, և ամեն անգամ հացից յետոյ խաղեր, մրցութիւններ և ձիարշաւներ էին կատարւում: Ռուսները օս գնդապետ Кундуковъ-ի նախաձեռնութեամբ աշխատեցին, որ վերացնեն ժողովրդին քայքայող այդ սովորութիւնը, բայց

¹⁾ Թուի թէ նկարագրական տերմինները ստեղծւած են քրիստոնէութեան առաջին դարերում, ընդդէմ հեթանոսական տերմինների, և յետին ժամանակ չեն կազմուած. «երեսաց տես» մուտք է գտել Աստուածաշնչի թարգմանութեան մէջ. «Արիմէլէք ցՍառա աւէ. անա ետու հազար սատեր եղբօր քում, այն եղիցի քեզ ի պատիւ երեսաց քոց:» Յնն. Ի. 16.

անյաջող անցաւ և սովորութիւնը տեւում էր մինչև 1890-ական թւերը: Ժամանակի ընթացքում իրենք լեռնցիք զլլաւորապէս քաղաքակրթութեան ազգամամբ մեղմացրին աւերիչ սովորութեան ծանրութիւնը¹⁾:

Հայերն էլ նոյն սովորութիւնը ունեցել են միատեսակ պատճառով և հետեանքով. Ներսէս Մեծից սկսած մինչև Ներսէս V, Դ—ԺԹ դարը, մաքառել է եկեղեցին այդ սովորութեան դէմ ժողովներով և հովաւան թրղութեամբ: Ահա Գօշի խօսքերը. եկեղեցիներում ու վանքերում հոգեհացը սովորական կերուխումի, խնջոյքի և քէֆի ձևով էր կատարւում. Պարտաւի ժողովը (8-րդ կանոն) հրամայում էր եկեղեցու դռները չըփակել այդպիսի ժամանակ, պատճառելով անկարգութիւնը, որ կատարւում էին ուխտաւորները, և հոգեհացի ժողովւած բազմութիւնը: Կանոնագրքի II ՃԴ և I 103 (էջ 413, 208) յօդւածներով արգելւում է թէ՛ անկարգութիւնը և թէ՛ եկեղեցու դռները փակել:

«Բայց զհոգեհացիս ի վանս անել ոչ է ըստ օրինաց դատաստանի գրոց: Իսկ եթէ յաղագս անձեռնհասութեան կամ յաղագս յուսոյ ի վանս տարցին և մտակերութիւն անդ առնիցեն, մի՛ լիցի քահանայից աշխարհի հակառակել յաղագս այսոցիկ, զի ոչ է դատաստան աւելի քան զկարն պահանջել և զյոյս հատանել, զի այլոց անկարգութեանց պարտին վրէժս խնդրել և ոչ յաղագս այսոցիկ» (էջ 95—96, 1 դ.):

Հոգեպաշտութեան և նախնեաց կուլտի ծիսական կեանքը տարբեր ցեղերի, քաղաքակրթութեան աստիճանի և ծագման ժողովուրդներին ևս յատուկ է. այդ պատճառով հոգեհացի սովորութեան թէ՛ լեռնցից հիւսիսում և թէ՛ հարաւում ունեցած այդ միօրինակ պատկերը մի զարմանալի և անսպասելի երևոյթ չէր լինիլ և չէ իսկ, եթէ բաժանենք յիշեալ ծիսական կեանքից արտայայտիչ մի տերմին, որ երկու ժողովուրդների, հայոց և ուրուսերիցոց, համար էլ միատեսակ իմաստ ունի մինչև այսօր: Հայերը ունին 1) «Թաղման հաց» կամ քելեխ, կամ երեսի հաց, 2) «Հող» կամ ըզուհող, 3) «Ութ», 4) «Քառասունք» և 5) «Տարելից». Արէշում մի անէճք էլ կայ այդ տերմիններից մէկով. — «Հողիդ

¹⁾ Сбор. свѣд. о Кав. ч. II 304—5 «Поминки по умершим».

վայ տամ, կամ հողիդ նստեմ»: Ուրուարիւնցիք ունին 1) «Աշ»=(թագման հաց, Արէշի մամնակի բառը «շիւանյ-մա»)։ 2) Չեօկ=(ամսական հաց), և 3) Голу=(տարեկիցի հացը)։ Голу-ն է, ահա, մարտին ընկնող այն մեծ տօները, որ յիշեցինք վերևում։ Նա հնչում է ոչ թէ ուսական ձայնահնչամբ Голу, որ այլակերպութիւն է ներկայացնում, այլ հայերէնի Հողը։ Տեղն է յիշելու, որ ուսերէնով գրել լեռնացոց տերմիններն ու լեզական և բարբառի յատուկ օրինակները՝ գիտական ոչ մի նշանակութիւն չունի, հայերէնի շչականները և ատամնային տառերը—թ, փ, ք, ջ, ձ, ճ, լծորդները—գ, ժ, շ, ց, գ, հ, դ, ամենայարմարն են լեռնացոց բոլոր ձայների համար. կողորդային ձայնը միայն չունի հայերէնը, բայց այդ ձայնը նոյնպէս չունին միւս բոլոր լեզուները։ Усларъ П. К. այլևայլ տեսակէտներով, — որոնք իհարկէ իր լեզուագիտական որոշումների հետ կապ չունին, — ուսերէնն է համարել յարմարագոյնը և ստեղծել էլ է ուսերէն տառերով և տառերի բաղադրութեամբ կովկասեան այբուբեն¹⁾։ Բայց նա խիստ անյարմար է օտարներին հրահանգ և ձեռնարկ ծառայելու. օտարներից բաւական է յիշել Հողգէր Պեղերսընի հետ պատահած դէպքը, որ օս²⁾ -ի հնչիւնը գտնելու համար, երեք չորս մեկնութիւններ և ձեռնարկներ քրքրելուց զինի, ստիպւած էր 29 տողի մէջ անորոշ ենթադրութեամբ գրադելու²⁾ և ահա Голу—Հողը նոյնպիսի մի օրինակ է, որը յիշեցինք արդէն վերևումը և որից երևում է որ հայերէն բառը թէպէտ կորցրել է ուրուարիւնցոց համար և նրանց աչքում իւր ծագումը, բայց իբրև հեթանոսական սովորութեան մի տերմին՝ անիմատտ նշանակութեամբ, մնայել է նրանց հոգեհացի ծիսական պաշտաման մէջ։

1) Усларъ П. К. „Афхазский языкъ“, о составленіи азбуковъ для кавк. языковъ, стр. 48—51.

2) Հանգ. Ամս. 1906 VII էջ. 199:

Վ Ե Ր Ձ Ա Բ Ա Ն

Հայոց և ուրուարիւնցոց ժողովրդագրական նիւթերի համեմատութիւնը դեռ աւելի երկար կարելի է շարունակել. բայց մեր առաջարկած զուգակշիռներն էլ բաւական են որոշելու համար հայոց և լեռնացոց կուլտուրական յարաբերութեան սահմանը։ Չենք ուզում մոռանալ, որ, առհասարակ, Կովկասի ժողովուրդների կուլտուրական յարաբերութեան խնդիրը շատ բարդութիւններ ունի, շնորհիւ ժողովուրդների պատմական կեանքի խիստ փոփոխական վիճակի։ Աւելորդ չէ յիշել մի քանի տեսութիւններ այդ առիթով։ П. К. Усларъ հաստատել է, որ Կովկասը եղել է ճնշւած և թոյլ ժողովուրդների համար հանգստատեղի և ապաստարան. և նրա այդ տեսութիւնը ճիշտ է համարւած։ Ազաթանգեղոսը այդ տեսութեան մի ապացոյց է տալիս, երբ յիշում է Տարօնից հալածւած քրմերի խօսքերը. «Երթամք մեք ի բնակիչս լերինն Կաւկաս՝ իկողմանս հիւսիսոյ. թերևս հնար լիցի և ապրեալը լիցուք¹⁾։» Նոյն խնդիրը շարժել է նաև Հողգեր Պետերսըն, ելակէտ ունենալով արդէն բազմիցս նկատւած ճշմարտութիւնը թէ բարձր կուլտուրան միշտ յաղթող է, իսկ նրան դրացի յետամնաց ժողովուրդը — յաղթւող.

«Նոյնահնչիւն կովկասեան բառերը, ասում է նա, հայերէնն առած ըլլալու են, քանի որ կովկասեան ժողովուրդը հայոցմէ քաղաքակրթօրէն և քաղաքականօրէն վար էին, և անոնցմէ հաղիւ թէ միակ բառ փոխառած ըլլան, մինչդեռ ընդհակառակն հայք իրենց սեպհական լեզուագանձը մեծաքանակ տուած են կաւկասեան ժողովրդոց²⁾։»

Ներկայ դէպքում անհնար է այլ կերպ մտածել, քան այս հայագէտն է կարծում այն պարզ պատճառով, որ մահմէդական ուրուարիւնցուց հայը երբէք չէր կարող խաչ կոխելու երգման անունը ուսանել, այլ ընդհակառակն, այդ ակնյայտնի է։ Սակայն վերոյիշեալ տեսու-

1) Հմմտ. Պատմագիրք Հայոց, Ազաթանգեղոս. 1909 Տփլ. 406: П. К. Усларъ ուրիշ անգամ հաղորդել է հակառակ տեսութիւն, իբր թէ գաղթը և քաղաքակրթութիւնը կատարւած է հիւսիսից հարաւ, համաձայն կիմերեան աւանդութեան, որ հաղորդում է Հերդոտ (Лакский языкъ, Тифл. 1890, 25).

2) «Հայերէն և դրացի լեզուները» Հանգ. Ամս. 1906, IX 287.

Թիւնները ընդհանուր և անկոնկրէտ բնոյթ ունին, մինչդեռ հայոց և ուրուսրիկացոց կուլտուրական յարաբերութեան խնդիրը շատ որոշ պատասխանի է կարօտ: Պէտք է պարզել թէ Թրք, ինչպէս և ինչու ուրուսրիկցի թիւրքը հայից ուսու և ազգւեց: Խնդիրը, իհարկէ, այդպէս ընդհանուրից մասնաւորելով, աւելի է դժւարանում նրա լուծումը. մանաւանդ որ ուրիշները մեզինից տարբեր կարծիք են յայտնել արդէն. նախ և առաջ Մ. Մ. Ковалевский է ուսումնասիրել ուրուսրիկացոց կեանքը և նրա կարծիքն էլ ծանրակշիռ է ներկայ խնդրում:

Ուրուսրիկցին իր կուլտուրայով միեւնոյն օս ժողովուրդն է, ասում է յիշեալ հեղինակը: Օսի և ուրուսրիկացու մէջ եղած տարբերութիւնը հետեանք է մահմէդական մուլաների և շարիատի վերջին ուսու-կովկասեան ընդհարումների ժամանակ զօրացած ազդեցութեան: Մինչդեռ օսերը մերթ քրիստոնէութեան ազդամբ, մերթ իբր կուլտուրական ձգտումներ ինքնիցիայով մոռացութեան են տւել շատ բան նախնական հնութիւնից, ընդհակառակն՝ ուրուսրիկցիները, իրենց պահպանողական և ձեւական-արարողական կրօնասիրութեան շնորհիւ, հնաւանդ շատ բան պահել են անփոփոխ վիճակով: Առհասարակ հիւսիս. Կովկասի թիւրք ժողովուրդը յաղթական բոլոր ազգերի բաղդին է արժանացել. նորա նախնիները, թուով դերագանց գտնւելով, նւաճեցին օսերին և իշխեցին նրանց վրա. բայց միեւնոյն ժամանակ, լինելով կուլտուրայէս յետամնաց, ազդեցին հպատակ օսերից, որոնք բարձր քաղաքակրթութիւն ունէին. ապացոյց են աշխարհազրական և ամիսների անունները, խօսակցական շատ բաներ, ժողովրդական հաւատալիքների արարողութիւնները, դերեզմանների հնախօսական պարագաները և այլն,—որոնք նոյն են թէ օսի և թէ թիւրքի բնակավայրում: Դասակարգային կազմը և օրէնսդրական ու քաղաքացիական պատկերը նոյնպէս նոյն են: Զարմանալ կարելի էր, ի հարկէ, այն անտարբերութեան վրա, որով յաղթական թիւրքը, իսպառ անուշադրութեան մատնելով իր անհատականութիւնը, ընդունել է ու սեպհականացրել օտար և քրիստոնէայ ժողովրդի օրէնքն ու դատաստանը,—եթէ մի-մի անալոգիաներ չլիին նախնային ստրկամիտ յարմարութեան գերմանացիները առ հոռմէական օրէնքը, և սկանդինաւեան գաղութները առ Ֆրանսիական և անգղիական դատաստանագիրքը: Զէնքը մի յաղթողն է եղած այդ բոլոր դէպքերում, կուլտուրան՝ միւս: Իւր այս տեսութեան իբր ապացոյց, Մ. Մ. Ковалевский, ահա, նկարագրում է, ի թիւս այլոց, նաև խաչի երդումը, որը, իբր թէ, քրիստոնէայ օսից է ուրուսրիկացուն անցել («У порошвы Эльборуса» Вѣстн. Евр. 1886 I, 108—9).

Պարզ է, որ հեղինակը ուրուսրիկացու անցեալի խնդիրը սպառել է այն մտքով, որ յաղթական թիւրքը իր արդի վիճակով ուրիշ ոչ ոք չէ, քան եթէ ինքը օսը: Բայց երբէք չի կարելի համաձայնել հեղինակի հետ թէ նրա մեն մի պատճառաբանութեան և թէ՛ ընդհանուր եզրակացութեան առիթով: Եւ ահա թէ ինչու. ուրուսրիկացու ազգագրական նիւթերը իրենց մի առանձնացած և տարբեր մասով վկայում են, որ Ուրուսրի գիւղում բացի օսականից օտար մի ուրիշ տարր ևս կայ, մի հնաւանդ և հեթանոսական տարր, որ ոչ օս ժողովուրդն ունի և ոչ որևէ լեւնական ուրիշ ցեղ: Այդ տարրի ծագումը, ըստ Մ. Մ., օսական է. իբր թէ օսերը առաջ ունէին այն տարրը և յետոյ քրիստոնէութեան ազդամբ մոռացել են, մինչդեռ թիւրքերը, իբրև յետամնաց ժողովուրդ, մի անգամ փոխ առնելուց յետոյ պահել են այն անփոփոխ: Նախ և առաջ ինքը այսպիսի բացատրութիւնը սխալ է, նրա համար, որ օսերը, օր. հայերի համեմատութեամբ աւելի պահպանողական են, այդ է վկայում նրանց համայնական կեանքը և նոքա պահել են շատ հեթանոսական տարր իրենց կրօնական, քրէական և ընտանեկան կեանքում, համաձայն իրա իսկ, հեղինակի նկարագրութեան «Родовой бытъ», Законъ и обычай на Кавказѣ» աշխատանքների մէջ: Ուստի եթէ հայերը պահում են հեթանոսական տարրերը մինչև այսօր ուրուսրիկացոց հետ համերաշխ, ինչպէս տեսանք արդէն, որչափ ևս առաւել օսերը պէտք է պահած լինէին նոյնը, եթէ արդարև ունենային նոքա այն տարրերը: Միւս կողմից օսերի քրիստոնէութեան մէջ հայերին գերազանցելու ոչ մի ապացոյց չունենք և ընդհակառակն գիտենք, որ լեւնցիք, նրանց թուում նաև օսերը, կրօնափոխութեան, իբր կեանքը, զոյքը և հողը ապահովելու միջոցի, վրա անտարբեր աչքով են նայել հնում: (Տես ներքև նոյն հեղինակի խօսքերը): Մեղ թուում է, որ այս խնդրում Մ. Մ. աւելի է ոգևորւել իր իդէայով, օսական ազդեցութեամբ, քան հիմք ունէր դրա համար¹⁾: Այդ բոլոր ժամանակ հեղինակը անուշադիր է թողել մի

¹⁾ Հակառակ Ֆրանսիական առածին—comparaison n'est pas raison—համեմատութիւնը ապացոյց չէ:

խնդիր, որը ինքնըստինքեան պէտք է լինէր՝ անա, ու-
րուարիեցուն յատուկ և օսին օտար ազգագրական նիւ-
թերի ծագման մի մեկնութիւն: Եւ արդարեւ, յաղթական
թիւրքը, որը, ըստ M. M., այնքան կուլտուրապէս ան-
կազմակերպ հոգի ունէր, որ ամբողջապէս օտական կեան-
քին յարեց, այդ թիւրքը՝ նախ քան էլ բրոնզի բարձուն-
քին հասնելը, անցել էր իրանական և հնդ-եւրոպ. կուլ-
տուրաների աշխարհով—Պարսկաստանով և Հայաստա-
նով. թիւրքը կանգ էր առել այդ ճանապարհի վրայ, և
դարերով ապրել էր իրենից շատ բարձր քաղաքակլը-
թութեան տէր յիշեալ ժողովուրդների մէջ. արդ՝ նախ
քան օսին հանդիպելը, այդ ասիական հրոսը չէր ազդել
արդեօք որեւէ կուլտուրայից, չունէր իսպառ կրթութեան
պաշար, գէթ այնքան, որ օտականին հնթարկելու տրա-
մադրութիւն ստեղծեալ լինէր առաջուց. թէ՛ նա, իսկա-
պէս, խորշեց իր աշխարհակալութեան դարաւոր կեան-
քում ամեն խառնուածից, և իրրեւ մաքուր տախտակ հան-
դիսացաւ օտական կուլտուրան դրոշմելու համար: Այդ
հարցը չէ յարուցեալ M. M. յօդուածների մէջ: Մեր գու-
գակչիւնները պատասխան են այդ խնդրին: Թաշի եր-
զումը, հողի հոգեհացը, հարսանեկան բարձ փոխելն ու
քաջընկերը—բոլորը հայկական միջնադարեան կուլտու-
րային յատուկ են եղած. միւս նմանութիւնները թէպէտ
չեն պահել ճանապարհորդների նկարագրութեան մէջ
այնպիսի հետք, որ նրանց մէջ լեզուական առնչութիւն
նկատէր, սակայն նրանց էութիւնը հասնում է մինչև
Մովսիսական օրէնքը և այնտեղից էլ Գօշի դատաստա-
նագիրքը. այդպէս է սովորութիւնը միամեայ ժամանա-
կամիջոցի՝ վաճառքը յետ գնելու համար, և կաթնեղբա-
րութեան օրէնքը: Երևոյթը ինքը միանգամայն հասկա-
նալի է և բնական է. այդ փոխառութիւններից շատերը
հեթանոսական բնոյթ ունին, արգելւած էին հայոց դա-
տաստանագրքով և եկեղեցու կանոններով: Սովորու-
թիւնների այդ առանձնայատուկ բնոյթը մահմէդակա-
նութեան համար խորշելի չէր և դիւրին ըմբռնելի, իսկ
տերմինների փոխառութիւնը ևս առաւել հասկանալի
պատճառ ունէր, քանի որ թէ՛ հեթանոսական ծագում
ունէին նրանք և թէ՛ անհասկանալի էին:

Այդպէս է, օր., կըրտ սեմիտ, արմատը, որ նշանակում
է թլիփատութիւն. մեր ժողովուրդը «կրտել» ասելով հաս-
կանում է լծի գոմէշներին, եղներին, մասցու ոչխար-
ներին և մարդկանց ներքինացնելը. «քեռութ» անել
նշանակում է ծառերի վրա կտրւածք անել կամ սահ-
մանի կամ սեպհականութեան իմաստով. «քեռութ» նշա-
նակում է թլիփատեալ առնանդամ. միւսնոյն ժամանակ
քրիստոնէական սուրբ արարողութիւնը մկրտութիւն է
կոչւում, որ նոյն արմատից է¹⁾:

Գալով օտական ազդեցութեան, նա էլ ունի որոշ և
սոսկ տնտեսական պատճառ: Դեր է խաղացել այդ շարժ-
ման մէջ երկու հանգամանք: Առաջինը՝ կրօնափոխու-
թիւնը, որ միջին դարերում կատարւում էր մերթ բունի
և մերթ կամաւոր ցանկութեամբ: Կամաւորապէս կրօ-
նափոխ էին լինում այն քրիստոն. օս առնները, որոնք
դրացի առնների մէջ չէզոքացած էին որեւէ ցեղական,
վրիժական կամ այլ պատճառով: Նրանք ապաւինում
էին յաղթական ժողովրդի, ներկայ դէպքում, թիւրքի
կրօնին, իրենց հոգն ու ջուրը պաշտպանելու համար.
ինքը M. M. Ковалевский մի տեղ ենթադրում է, որ
Ուրուարին երևի հիմնւած է այդպիսի հանգամանքի հե-
տևանքով. «գուցէ որեւէ պատճառից դրուած», ընդկ ազ-
գարնակութիւնը մահմէդականութիւն է ընդունել, իր
նախնական օս ծագումը մոռանալով իսպառ:» Նոյն իսկ
հարաւային Կովկասում այդ երևոյթը գոյութիւն ունէր
միջին դարում: Երկրորդ՝

Յաղթական թիւրքերը բնականօրէն որոնում էին
աշխատող ձեռքեր և հովանաւորում էին ամենքին, ով
դիմում էր նրանց: Այդ ձգտումը պատճառ եղաւ, որ տոն-
մական, բացառապէս մի ցեղով հիմնւած, համայնական սուր-
ընդունեց իր մէջ այլևայլ ցեղեր և ժողովուրդներ, և կազ-
մուեցին արեան խառնակութիւններ և ազգագրական տար-
բերութիւններից բաղկացած այնպիսի գաղթավայրեր, ինչ-
պիսին են Азраковскій և Урусбиевскій, որոնց տառքները
իշխանները ընդունել են իրենց հովանաւորութեան տակ
բոլոր այն օտարներին, որոնք վրէժի կամ այլևայլ պատ-
ճառներով, իրենց հողից հրաժարելով, հպատակութիւն ցու-
ցին, ծառայելով և հարկ տալով առաւել իշխանին²⁾:

1) Պր. Ն, Մառ. «Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց», արաբական
վերսիա. Արարատ 1910 հոկտ. 89., Հմմտ. «Մուսգր. հետազոտ.
Ղուկ. Բաղրուպանեան Հանդ. Ամս. 1908. V 153բ, 222.

2) M. M. Ковалевскій «У подошвы Эльборуса», 1886 II. 553.

Ահա այդ կերպ քրիստոնեայ օս ժողովուրդը պահասեց. նրա ազգային կեանքից բաժանւեց մի մեծ հատւած և միացաւ եկեղր տարրի հետ, ու ապրեց տարրեր «եարլըկի» տակ. մինչդեռ այդ հատւածի արտաքին յարաբերութեան կերպը փոխւեց, նրա ներքին կուլտուրական կեանքը մնաց նախնականը, օսականը: Այսօր Ուրուարիում այդ տարրի շնորհիւ է պահւած գլխաւորապէս օսական կուլտուրան. ազգազրական նիւթերը, ամիսների և աշխարհագրական անունները, խօսակցական բառերը, գերեզմանների հնախօսական իրերը այդ կրօնափոխ եղած բնիկ տարրից են մնացել և նրա շնորհիւ:

Ամփոփելով, տեսնում ենք հետեւեալը. յաղթական սելջուկեան և այլ մոնղոլ ժողովուրդները կրկար դարեր ապրելով իրանական ցեղերի և հայերի մէջ, ազգւել են նրանցից, իւրացրել են նրանց կուլտուրայի հեթանոսամիտ տարրերը. յետոյ տարածւելով լեռներում, այլ-այլել են իրենց թէ՛ նախնական և թէ՛ փոխառեալ կուլտուրական կեանքը նորանոր խառնակութեամբ և օսական ազդեցութեամբ: Մեր թւած զուգակշիռների նոյնութիւնները այդ պատմական հանգամանքի հետեանքն են, իբրև մնացորդներ հայկական ազդեցութեան: Ուստի այն հին հեթանոսական սովորութիւնները, որոնք միայն թիւրքերն ունին և որոնց օտերի մէջ բացակայելը Մ. Մ. մեկնում է իբր քրիստոնեական ազդեցութեամբ ջնջւած, նորա մնացորդ են թիւրքերի նախաօսական պատմական շրջանից: Հպատակ օտերի մէջ այդպիսի սովորութիւնները բացակայում են յապացոյց այն հանգամանքի, որ յաղթական թիւրքը, իբրև մուրացածոյ և անհարազատ կուլտուրայի տէր ժողովուրդ, բնականօրէն՝ թոյլ գտնւեց օտերին ընդունել տալու իր մուրացածոյ կուլտուրան, որ բերել էր հարաւից. միայն մի կէտում թիւրքը բարոյական ոյժ արտայայտեց. շնորհիւ մահմէդականութեան, նա պահանջ այն բոլոր մուրացածոյ սովորութիւնները, որոնք կովկասի հայերը, հեթանոսութեան շրջանից ստանալով, աւանդեցին իրենց յաղթական տէրերին:

55.361